

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search

<http://ageconsearch.umn.edu>

aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

No endorsement of AgEcon Search or its fundraising activities by the author(s) of the following work or their employer(s) is intended or implied.

rozprawy i studia

WŁODZIMIERZ DZUN¹

DROBNE GOSPODARSTWA W ROLNICTWIE POLSKIM – PRÓBA DEFINICJI I CHARAKTERYSTYKI

Abstrakt. W artykule podjęto próbę zdefiniowania drobnych gospodarstw rolnych w polskim rolnictwie, określenia ich liczebności oraz dokonania charakterystyki pod kątem realizacji celów rolnictwa zrównoważonego. Przyjmując, że są to gospodarstwa bardzo małe obszarowo (do 5 ha) i bardzo małe ekonomicznie (do 4 SO), stwierdzono, że takich gospodarstw w polskim rolnictwie w 2010 roku było ponad 1,4 mln i stanowiły one 63% ogółu gospodarstw osób fizycznych. Liczba tych gospodarstw znacząco się zmniejsza, ale ich udział pozostaje wciąż bardzo duży. Analiza tej zbiorowości wykazała, że z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju zdecydowana większość tych gospodarstw nie spełnia podstawowego wymogu, jakim jest wnoszenie, adekwatnego do posiadanego obszaru użytków rolnych i pozostałych środków produkcji, wkładu w zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa. W gospodarstwach tych widoczna jest tendencja do obniżania się i tak już niskiego poziomu produkcji roślinnej i wycofywania się z produkcji zwierzęcej. W rezultacie zapewniamy one coraz mniej rzeczowych miejsc pracy, a dochody z produkcji rolniczej w budżetach gospodarstw powiązanych z takimi gospodarstwami stanowią coraz mniejszy udział. Poza tym charakteryzują się one bardzo niskim poziomem środowiskowego zrównoważenia. Przede wszystkim nie realizują tak ważnego zadania, jakim jest utrzymanie potencjału produkcyjnego gleb. Analiza tych gospodarstw wyraźnie wskazuje na konieczność bardzo ostrożnego ich wspomagania ze strony państwa. Pomoc ta powinna się wiązać z jasno sprecyzowanymi obowiązkami produkcyjnymi i pozaprodukcyjnymi, i nie powinna hamować ewolucji gospodarstw rodzinnych w kierunku poprawy ich struktury obszarowej i produkcyjno-ekonomicznej.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwa rolne, gospodarstwa bardzo małe obszarowo, gospodarstwa bardzo małe ekonomicznie, gospodarstwa samozaopatrzeniowe, środki produkcji, produkcja rolna w drobnych gospodarstwach, użytkownicy drobnych gospodarstw rolnych, rolnictwo zrównoważone

¹ Autor jest pracownikiem Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: wdzun@upcpoczta.pl).

WPROWADZENIE

W analizach zmian w strukturze gospodarstw rolnych w związku ze stosowaną definicją gospodarstwa rolnego posługujemy się najczęściej podziałem na gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą i gospodarstwa nieprowadzące tej działalności. Z kolei w analizie zarówno gospodarstw ogółem, jak i wyżej wydzielonych grup posługujemy się wielkością obszarową w hektarach użytków rolnych (UR) lub wielkością ekonomiczną wyrażoną w standardowej nadwyżce bezpośredniej gospodarstwa (ESU)², a od 2010 roku – w całkowitej standardowej produkcji rolnej gospodarstwa (SO)³. Przy zastosowaniu tych kryteriów wyróżnia się 6 klas gospodarstw – od bardzo małych do bardzo dużych⁴. Z kolei wykorzystując różne progi, przede wszystkim wielkości ekonomicznej, gospodarstwa dzieli się na: nietowarowe i towarowe (w tym małotowarowe, średnietowarowe i wysokotowarowe), nierozwojowe i rozwojowe, samozaopatrzeniowe i produkujące głównie na rynek itp. (tabela 1).

TABELA 1. Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych osób fizycznych wyznaczonej według różnych kryteriów w 2002 i 2010 roku

TABLE 1. Changes in number of private agricultural holdings according to different classifications in 2002 and 2010

Gospodarstwa	2002	%	2010	%	2010/2002
Ogółem, w tym	2 928 578	100,0	2 273 284	100,0	77,6
Z działalnością rolniczą ^a	2 174 015	74,2	1 886 888	83,0	86,8
– wyłącznie rolniczą	1 916 605	65,4	1 832 870	80,6	95,6
– rolniczą i pozarolniczą	257 410	8,8	54 018	2,4	21,0
– towarowe ^b	742 294	25,3	730 727	32,1	98,4
– nietowarowe ^c	1 426 385	48,7	1 156 161	50,9	81,1
– wyłącznie samozaopatrzeniowe	442 495	20,4	463 685	24,6	104,8
– głównie samozaopatrzeniowe	790 515	41,2	259 888	14,2	32,9
– samozaopatrzeniowe razem	1 233 010	56,7	723 573	38,3	58,7
Bez działalności rolniczej	754 563	25,8	386 396	17,0	51,2
Bez produkcji rolniczej ^d	782 949	26,7	505 656	22,2	64,6
Z działalnością wyłącznie pozarolniczą	103 275	3,5	X	X	X

^a W 2002 roku równoznaczne z prowadzeniem produkcji rolniczej, w 2010 roku prowadzące produkcję rolniczą i bez produkcji rolniczej, ale utrzymujące UR w dobrej kulturze rolnej.

^b W 2002 roku – 2 ESU i więcej; w 2010 roku – 4 SO i więcej.

^c Pozostałe z grupy z wyznaczoną wielkością ekonomiczną.

^d Nieprowadzące działalności i z „0” ESU i SO (w tym w 2010 r. tylko utrzymujące UR w dobrej kulturze).

Źródło: Na podstawie: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Gospodarstwa rolne...* [2005], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

² Europejska Jednostka Wielkości jest parametrem służącym do określenia wielkości ekonomicznej gospodarstwa ustalonej na podstawie sumy standardowych nadwyżek bezpośrednich (nadwyżka wartości produkcji rolnej danej działalności rolniczej nad wartością kosztów bezpośrednich w przeciętnych dla danego regionu warunkach działania, liczona jako średnia z 3 lat) wszystkich działalności występujących w gospodarstwie. Jedno ESU odpowiada równowartości 1200 euro.

³ Całkowita standardowa produkcja gospodarstwa (SO) jest sumą wartości standardowej każdej działalności rolniczej (roślinnej i zwierzęcej) prowadzonej w gospodarstwie, a uzyskanej przez przemnożenie liczby hektarów upraw i (lub) liczby zwierząt przez standardową wartość produkcji z hektara danej uprawy lub z jednego zwierzęcia (obliczonej dla przeciętnej sytuacji w danym regionie jako średnia z 5 lat).

⁴ Bardzo małe (obszarowo do 5 ha UR, ekonomicznie do 8 SO), małe (odpowiednio 5–10 ha UR i 8–25 SO), średnie – małe (10–20 ha UR i 25–50 SO), średnie – duże (20–30 ha UR i 50–100 SO), duże (30–50 ha UR i 100–500 SO) oraz bardzo duże (50 ha UR i więcej i 500 SO i więcej).

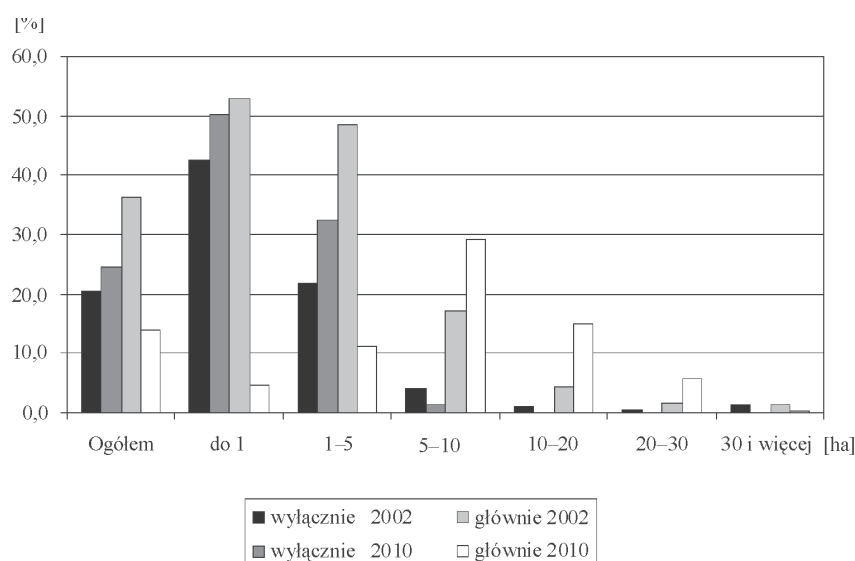
Jednak ostatnio w różnego rodzaju programach i raportach, a w związku z tym i w dyskusjach coraz częściej pojawia się pojęcie (kategoria) „drobne gospodarstwo rolne” [Zagórski 2011]. Brak jest jednak jednoznacznych mierników wyróżniających takie gospodarstwa. Kategoria ta używana jest zasadniczo w rozważaniach dotyczących roli i znaczenia rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa zrównoważonego oraz przy okazji konieczności wspierania budżetowego tych gospodarstw (często używa się pojęcia „małych gospodarstw”). Zwolennicy preferencyjnego (dodatkowego) wspierania „małych gospodarstw” wskazują, że takie procesy, jak: globalizacja i integracja, postęp techniczny i technologiczny oraz biotechnologiczny, zmniejszają ich szanse rozwojowe. Wskazują jednocześnie, że gospodarstwa te dobrze służą realizacji idei rolnictwa zrównoważonego i wielofunkcyjnego, dobrze wykorzystują posiadane zasoby produkcyjne, stosują technologie kapitało- i energooszczędne, zapewniają rolnikom pracę i dochody (choć niesatysfakcjonujące), są przyjazne środowisku, wytwarzają produkty bezpieczne i wysokiej jakości, są nieodzownym elementem krajobrazu wiejskiego, służą zachowaniu dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich itd. [Zegar 2009].

PRÓBA DEFINICJI KATEGORII „DROBNE GOSPODARSTWA ROLNE” I OKREŚLENIE ICH UDZIAŁU W STRUKTURZE OGÓŁU GOSPODARSTW ROLNYCH

Wprowadzenie do dyskusji nowej kategorii „drobne gospodarstwo rolne” wyraźnie wskazuje, że posługiwanie się dotychczas stosowanymi klasyfikacjami gospodarstw, a przede wszystkim obszarowych, jest niewystarczające. Gospodarstwo rolne małe obszarowo może być przecież gospodarstwem wysoko wyspecjalizowanym i wysokotowarowym, stosującym nowoczesne technologie, a więc w konsekwencji gospodarstwem o bardzo dużej wielkości ekonomicznej i dynamicznie rozwijającym się. Z kolei gospodarstwo duże, a nawet bardzo duże obszarowo może być z różnych przyczyn gospodarstwem o bardzo małej wielkości ekonomicznej (nawet bez produkcji rolnej, tylko utrzymującym użytki rolne w kulturze rolnej w celu uzyskania dopłat bezpośrednich).

Są propozycje, aby za drobne gospodarstwa rolne uznać tzw. gospodarstwa samozaopatrzeniowe, a więc gospodarstwa nietowarowe, które produkują wyłącznie lub głównie na potrzeby gospodarstwa domowego użytkownika. Należy jednak wskazać na dużą ułomność w sposobie zbierania danych, na których bazie określa się, które gospodarstwa zalicza się do tej kategorii. Zastanawiać mogą bardzo duże zmiany w latach 2002–2010 wielkości tej zbiorowości (zmniejszenie o 38% – z 1233 tys. do 764 tys.), a w szczególności jej struktury wewnętrznej. W okresie tym nastąpił wzrost liczby gospodarstw produkujących wyłącznie na potrzeby gospodarstwa domowego (o 5% – z 442,5 tys. do 463,9 tys.) i ich udziału w ogólnej liczbie gospodarstw samozaopatrzeniowych (z 36 do 64%) oraz gwałtowny spadek liczby (z 790,5 tys. do 259,9 tys.) i udziału gospodarstw produkujących głównie na potrzeby gospodarstwa domowego. Skala tych zmian zastanawia i wymaga pogłębionych analiz⁵.

⁵ Tak duże zmiany mogą wynikać ze zmiany kategorii „gospodarstwo z działalnością rolniczą”, a także z innej definicji gospodarstwa produkującego na potrzeby własne (gospodarstwa domowego) w 2002 roku niż w 2010 roku.

RYSUNEK 1. Zmiany udziału gospodarstw wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowych w gospodarstwach ogółem i w poszczególnych grupach obszarowych w 2002 i 2010 roku

FIGURE 1. Changes in the share of semi sufficient or self sufficient agricultural holdings in the total number of agricultural holdings by area groups in 2002 and 2010

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

W związku z powyższym za podstawę wyróżnienia zbiorowości „drobnych gospodarstw rolnych” służyć tu będą wielkość obszarowa i wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych. Po przyjęciu tego założenia można stwierdzić, że drobne gospodarstwo rolne to gospodarstwo małe obszarowo i o niewielkiej wielkości produkcji rolnej. Podstawowym problemem staje się tylko przyjęcie górnych progów dla wielkości obszarowej i wielkości produkcyjno-ekonomicznej tych gospodarstw. Oczywiście poziom przyjmowanych progów może być w znacznym stopniu zdeteminowany celem, jakiego ma służyć wyodrębnienie takiej grupy gospodarstw. Na cele tego opracowania progi te będą wydzielone na podstawie analizy aktualnej struktury obszarowej i ekonomicznej gospodarstw rolnych i zmian w tej strukturze w latach 2002–2010. Chodzi bowiem o to, jaką grupę gospodarstw w rolnictwie polskim można uznać za gospodarstwa „drobne” i czym ta grupa gospodarstw charakteryzuje się w świetle realizacji idei rolnictwa zrównoważonego.

Analiza struktury gospodarstw rolnych wskazuje, że rolnictwo polskie cechuje się bardzo dużą liczbą gospodarstw oraz bardzo dużym ich rozdrobnieniem obszarowym i produkcyjno-ekonomicznym [Dzun 2011, 2012]. Dotyczy to zasadniczo gospodarstw fizycznych, a ściślej biorąc rodzinnych⁶. W latach 2002–2010 liczba gospodarstw osób fizycznych zmniejszyła się z 2928,6 tys. do 2273,3 tys., a więc o 22,4%, ale rozdrobnienie gospodarstw utrzymuje wciąż na bardzo wysokim poziomie. Udział gospodarstw bardzo małych obszarowo (do 5 ha) zmniejszył się

⁶ W zbiorowości tej uformowała się, przede wszystkim na bazie prywatyzowanego mienia popegerowskiego, grupa dużych obszarowo gospodarstw osób fizycznych opartych na pracy najemnej. Gospodarstwa te nie są gospodarstwami typu rodzinnego.

tylko nieznacznie (z 72,5 do 69,3%), a gospodarstw małych obszarowo (5 do 10 ha UR) nawet nieco wzrósł (z 14,6 do 15,5%). Także udział gospodarstw o wielkości ekonomicznej do 2 ESU (wliczając gospodarstwa z zerową wielkością ekonomiczną, w tym bez produkcji rolnej) jest bardzo duży i w analizowanym okresie zasadniczo się nie zmienił, osiągając w 2002 i w 2010 roku prawie 75%. Zmiana od 2010 roku miernika wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych z wielkości nadwyżki bezpośredniej mierzonej w ESU na wielkość całkowitej produkcji standardowej (SO) w pewnym stopniu zaniżyła⁷ udział gospodarstw bardzo małych ekonomicznie (do 8 SO), ale mimo tego udział ten jest wciąż bardzo duży. Wliczając do tej grupy 386,4 tys. gospodarstw bez działalności rolniczej, stanowiły one 80% (1818,9 tys.) ogółu gospodarstw, w tym gospodarstwa do 4 SO – 68% (1542,6 tys.).

Na podstawie analizy struktury gospodarstw rolnych, a w szczególności zbiorowości gospodarstw małych obszarowo i małych ekonomicznie, można przyjąć, że w warunkach polskiego rolnictwa progi ograniczające drobne gospodarstwo rolne to 5 ha UR i 2 ESU do 2010 roku, a 4 SO aktualnie. Przyjęcie tych progów w jakimś stopniu uwarunkowane jest także kategoryzacją gospodarstw według wielkości obszarowej i ekonomicznej stosowanej w UE i dolnym progiem wielkości ekonomicznej przyjętym w polskim FADN dla wyznaczenia zbiorowości gospodarstw towarowych objętych ciągłym monitoringiem. Przyjęte progi z jednej strony wykluczają ze zbiorowości gospodarstw drobnych gospodarstwa do 5 ha, ale te specjalistyczne, o znacznej produkcji, a więc przede wszystkim fermy drobiu i trzody chlewnej, gospodarstwa warzywnicze i sadownicze i tym podobne, a z drugiej strony – gospodarstwa do 4 SO większe obszarowo, a więc ponad 5 ha, często też duże obszarowo. Gospodarstw tych ze względu na wielkość produkcji lub wielkość obszarową nie można zakwalifikować do kategorii „gospodarstwa drobne”.

W 2010 roku zbiorowość drobne gospodarstwa rolne liczyła ponad 1430 tys. (tabela 2), a jej udział w ogólnej liczbie gospodarstw osób fizycznych wynosił 63%. Udział ich w grupie gospodarstw do 5 ha wynosił 91% (w tym do 1 ha – prawie 99%, a 1–5 ha – ponad 84%), a w grupie do 4 SO – prawie 93%.

TABELA 2. Wydzielenie drobnych gospodarstw rolnych z grupy gospodarstw do 5 ha UR w 2002 i 2010 roku

TABLE 2. The division of small agricultural holdings of 5 ha UAA in 2002 and 2010

Grupy obszarowe	2002			2010		
	ogółem	do 2 ESU	%	ogółem	do 4 SO	%
Do 1 ha	976,8	963,7	98,7	714,9	706,4	98,8
1–5 ha	1146,3	1031,2	90,0	861,4	726,3	84,3
1–2 ha	516,8	503,4	97,4	342,2	328,0	95,8
2–3 ha	281,0	260,2	92,6	230,7	201,9	87,5
3–5 ha	348,5	267,6	76,8	288,5	196,4	68,1
0–5 ha	2123,1	1994,9	94,0	1576,3	1432,4	90,9

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

⁷ Nowy wskaźnik wielkości ekonomicznej zawyża wielkość ekonomiczną gospodarstw drobnych w większym stopniu niż wskaźnik poprzedni, gdyż wielkość standardowej produkcji wyliczana jest na bazie średniej wielkości produkcji, na przykład na 1 krowę lub 1 ha zasiewów pszenicy dla danego regionu. W drobnych gospodarstwach wielkość ta z reguły jest mniejsza niż średnia.

CHARAKTERYSTYKA DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH Z PUNKTU WIDZENIA REALIZACJI PRODUKCJI ROLNEJ

W związku z tym, że dla tak wydzielonej grupy drobnych gospodarstw rolnych brak jest danych, w jej charakterystyce posłużono się szacunkami na bazie danych dotyczących przede wszystkim gospodarstw o 5 ha UR i niekiedy gospodarstw do 4 SO. Wynika to z tego, że w publikacjach GUS zdecydowanie więcej danych można znaleźć dla gospodarstw według grup obszarowych.

Z dokonanych szacunków wynika, że w dyspozycji drobnych gospodarstw rolnych w 2010 roku znajdowało się około 2 mln ha UR, a więc 14,6% ogółu UR będących w dyspozycji gospodarstw osób fizycznych (w 2002 roku prawie 2,8 mln ha – 18,6%). Na jedno gospodarstwo drobne przypadało 1,4 ha UR (w grupie do 1 ha – 0,4 ha, a w grupie 1–5 ha – 2,4 ha).

W tym miejscu można postawić pytanie o wykorzystanie tych użytków rolnych. Analizując ten problem, należy stwierdzić, że w gospodarstwach małych obszarowo satysfakcjonujące przychody z produkcji rolnej można osiągnąć, szczególnie przy posiadaniu większych zasobów pracy, poprzez maksymalne wykorzystanie posiadanych gruntów i intensyfikację produkcji, a więc intensywną uprawę przede wszystkim warzyw, kwiatów i owoców lub pasz (przede wszystkim objętościowych, dla zwierząt gospodarskich). Natomiast w omawianych gospodarstwach widoczna jest odwrotna tendencja. Wykorzystanie posiadanych gruntów w analizowanym okresie wyraźnie pogorszyło się i jest słabe [Dzun 2012, Musiał 2012]. Analiza gospodarstw w grupie obszarowej do 5 ha UR wskazuje raczej, że dla znacznej części tych gospodarstw produkcja rolnicza nie jest głównym celem ich funkcjonowania. Przy tym odsetek takich gospodarstw w latach 2002–2010 wyraźnie rośnie (tabela 3).

TABELA 3. Gospodarstwa do 5 ha UR według poziomu wykorzystania posiadanych użytków rolnych
TABLE 3. Agricultural holdings up to 5 ha UAA by to share in the total UAA

Gospodarstwa bardzo małe obszarowo	Liczba gospodarstw		2010/ 2002	Udział gospodarstw [%]	
	2002	2010		2002	2010
Ogółem	2 123 150	1 576 311	74,2	100,0	100,0
Z działalnością rolniczą	1 415 848	1 196 694	84,5	66,7	75,9
Z produkcją rolniczą, w tym	1 411 060	1 081 868	76,7	66,5	68,6
– z zasiewami	1 262 834	798 464	63,2	59,5	50,7
– z ugorami	114 432	162 212	141,8	5,4	10,3

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

Spadek zainteresowania drobnymi gospodarstwami prowadzeniem produkcji rolnej bardzo wyraźnie widoczne jest w zmniejszaniu się udziału gospodarstw realizujących zasiewy i utrzymujących zwierzęta gospodarskie. W latach 2002–2010 w grupie gospodarstw do 5 ha UR udział gospodarstw z zasiewami zmniejszył się z 59,5 do 50,7%, a jednocześnie nastąpił wzrost udziału gospodarstw z ugorami – z 5,4 do 10,3%.

Szacunki wskazują, że w grupie gospodarstw drobnych gospodarstwa bez zasiewów stanowiły około 54% ogółu tych gospodarstw. W rezultacie w 2010 roku

w grupie gospodarstw do 5 ha UR użytki zielone, znajdujące się w gospodarstwach bez działalności rolniczej, niebędące w kulturze rolnej, będące w ugorze, a także niewykorzystywane produkcyjnie, stanowiły w sumie około 39% (od 61% w gospodarstwach do 1 ha do 31% w gospodarstwach 3–5 ha), a w grupie gospodarstw drobnych – według szacunków około 43% (odpowiednio od 62 do 36%) ogółu UR, będących w posiadaniu tych zbiorowości. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na ekstensyfikację struktury zasiewów. W latach 2002–2010 w gospodarstwach do 5 ha UR udział zbóż w zasiewach wzrósł z 72 do 78%, a w drobnych gospodarstwach – do około 80%.

Ekstensyfikacja produkcyjnego wykorzystania użytków rolnych w gospodarstwach drobnych przejawia się także w pogarszającym się poziomie działań zmierzających do uzyskania wyższych i lepszej jakości plonów, a także utrzymania żyzności użytków rolnych. Gospodarstwa drobne kilkakrotnie rzadziej niż gospodarstwa pozostałe uprawiają poplony jare i ozime, bardzo rzadko też stosują nawozy zielone. Można tu wskazać, że w 2010 roku poplony jare stosowało 2,6% gospodarstw do 5 ha UR i 8,7% gospodarstw 20–30 ha, a poplony ozime – odpowiednio 2,2 i 11,9%. Także nawożenie mineralne i organiczne (obornikiem) w gospodarstwach drobnych stosowane jest znacznie rzadziej i na niższym poziomie niż w gospodarstwach pozostałych. Przy tym odsetek gospodarstw stosujących takie nawożenie wyraźnie się zmniejsza. Można tu przykładowo podać, że w 2010 roku w gospodarstwach 0–5 ha nawożenie mineralne stosowało około 55%, a nawożenie organiczne około 38% gospodarstw, natomiast w gospodarstwach 20–30 ha odpowiednio – 92 i 80%.

Jeszcze gorzej relacje te przedstawiają się w zakresie wapniowania gleb. Odsetek gospodarstw drobnych stosujących ten zabieg jest 5-krotnie mniejszy niż w gospodarstwach 20–30 ha. Także poziom nawożenia mineralnego i organicznego w gospodarstwach drobnych jest około 3-krotnie niższy niż w gospodarstwach 20–30 ha, w których wynosi odpowiednio 133 kg NPK na hektar i 6,1 ton obornika na hektar (tabela 4). Wyżej przedstawione relacje są jeszcze bardziej niekorzystne dla drobnych gospodarstw rolnych, gdyż w grupie tej (do 5 ha UR) zdecydowana większość gospodarstw większych niż 4 SO, w tym przede wszystkim specjalistycznych, a więc warzywniczych, sadowniczych, różnego rodzaju szkółek itd., stosuje

TABELA 4. Udział gospodarstw stosujących nawożenie użytków rolnych w gospodarstwach do 5 ha UR w 2002 i 2010 roku i poziom nawożenia użytków rolnych w dobrej kulturze w 2010 roku

TABLE 4. The share of holdings using chemical fertilizer in the total number of holdings up to 5 ha UAA in 2002 and 2010 and efficiency of fertiliser use in 2010

Gospodarstwa stosujące nawozy	Grupy obszarowe [ha UR]									
	0 do 1		1 do 2		2 do 3		3 do 5		1 do 5	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Mineralne [%]	.	16,7	53,0	51,9	64,7	62,5	75,3	72,4	62,6	61,6
Wapniowe [%]	.	0,9	9,4	3,6	13,1	5,3	18,1	8,2	12,9	5,6
Organiczne [%]	.	9,5	32,7	27,9	47,3	37,9	60,8	49,1	44,8	37,7
NPK [kg·ha ⁻¹]	.	40,1	.	59,6	.	62,8	.	68,8	.	.
Obornik [t·ha ⁻¹]		1,0		1,4		1,7		2,2		

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

nawożenie i wapnowanie gleb. Potwierdza to fakt, że w grupie gospodarstw do 4 SO udział gospodarstw stosujących nawożenie mineralne i (lub) wapniowe wynosi 52%, a organiczne 29%.

Na bazie powyższych danych można szacować, że w grupie gospodarstw drobnych nawozy mineralne stosuje mniej niż 50%, a nawozy organiczne – mniej niż 30% gospodarstw.

W związku z powyższym udział gospodarstw drobnych w produkcji roślinnej jest niewielki. Największy jest w zasiewach zboża (około 13%). Udział ten jest nawet znacząco większy niż w zasiewach ogółem. Bardzo duży jest także udział gospodarstw drobnych w powierzchni uprawy ziemniaków (około 15%). Bardzo niewielki zaś jest w uprawie roślin przemysłowych (mniej niż 4%), warzyw gruntowych (nieco ponad 4%) i warzyw pod osłonami, a także kwiatów gruntowych i pod osłonami (około 0,3%). Natomiast stosunkowo duży – truskawek i strączkowych jadalnych (około 10%). Oczywiście udział tych gospodarstw w produkcji roślinnej, przede zbóż i ziemniaków, jest znacznie mniejszy z powodu niższych plonów, a niekiedy nawet rezygnacji, z powodu nieopłacalności, ze zbiorów.

Wyżej przedstawioną tezę, że użytkownicy drobnych gospodarstw nie mają dużej determinacji w poszukiwaniu możliwości uzyskania większej produkcji rolnej, potwierdza sytuacja w chowie zwierząt. Liczba gospodarstw bardzo małych obszarowo utrzymujących zwierzęta gospodarskie gwałtownie maleje. Dynamika tego spadku jest znacząco większa niż spadku ogólnej liczby gospodarstw analizowanej zbiorowości. W rezultacie w 2010 roku jakiegokolwiek zwierzęta gospodarskie utrzymywało tylko nieco ponad 34% gospodarstw do 5 ha UR, przy prawie 74% gospodarstw ponad 5 ha UR. Szczególnie szybko maleje i tak już mały udział gospodarstw utrzymujących tzw. zwierzęta podstawowe (tabela 5). W latach 200–2010 udział gospodarstw do 5 ha UR utrzymujących bydło zmniejszył się z 16,1 do 8,3%, trzodę – z 12,3 do 7,6%, kozy – z 2,3 do 1,2%. W 2010 roku udział tych gospodarstw w pogłowie krów ogółem wynosił 7,8%, trzody – 7,1%, owiec – 26,4%, kóz – 54,1%, a drobiu – 45,8%.

TABELA 5. Gospodarstwa do 5 ha UR ogółem utrzymujące zwierzęta gospodarskie

TABLE 5. Agricultural holdings up to 5 ha UAA with livestock

Zwierzęta	Liczba gospodarstw		2010/ 2002	Udział gospodarstw [%]		Pogłowie		2010/ 2002
	2002	2010		2002	2010	2002	2010	
Krowy	342 142	130 652	38,2	16,1	8,3	459 015	195 602	42,6
Trzoda	261 433	120 072	45,9	12,3	7,6	1 543 343	936 886	60,7
Owce	9 833	7 528	76,5	0,5	0,5	87 737	64 796	73,9
Kozy	49 061	19 367	39,5	2,3	1,2	126 542	62 094	49,1
Konie	100 230	47 337	47,2	4,7	3,0	126 836	81 918	64,6
Drób kurzy [tys.]	611 598	430 191	70,3	28,8	27,3	78 995	63 976	81,0

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

Należy jednak zauważyć, że w grupie gospodarstw do 5 ha UR znajduje się znacząca liczba ferm zwierząt gospodarskich, a w szczególności ferm drobiu. Według

szacunków udział gospodarstw specjalizujących się w hodowli poszczególnych zwierząt gospodarskich i najczęściej prowadzących chów fermowy w pogłowie zwierząt utrzymywanych w grupie gospodarstw do 5 ha UR wynosił około: bydło – 12%, krowy – 15%, trzoda – 23–24%, owce 10%, kozy 8%, konie 6%, brojlery – 97%, kury nioski – 87%, indyki – 94%, gęsi – 68%.

W związku z powyższym zdecydowanie lepiej można ocenić udział gospodarstw drobnych w chowie zwierząt gospodarskich i ich pogłowie na podstawie analizy grupy gospodarstw do 4 ESU. Dane tabeli 6 wskazują, że w tej grupie gospodarstw udział gospodarstw utrzymujących zwierzęta gospodarskie jest znacząco mniejszy niż w grupie gospodarstw do 5 ha i wynosi: dla bydła – 6,5%, krów – 5,1%, trzody – 4,8% itd.

TABELA 6. Gospodarstwa do 4 SO utrzymujące zwierzęta gospodarskie i ich udział w ogólnym pogłowie tych zwierząt [%]

TABLE 6. Holdings up to 4 SO with livestock and their share in total livestock production [%]

Zwierzęta	Gospodarstwa do 4 SO utrzymujące zwierzęta			Udział gospodarstw do 4 SO w pogłowie ogółem
	ogół gospodarstw utrzymujących zwierzęta	ogół gospodarstw do 4 SO	ogół gospodarstw do 4 SO z działalnością rolniczą	
Bydło	19,0	6,5	8,6	3,1
Krowy	17,3	5,1	6,8	3,5
Trzoda	18,5	4,8	6,3	2,1
Owce	52,1	4,3	5,7	18,6
Kozy	59,5	1,1	1,4	38,5
Drób kurzy	48,3	24,1	32,2	5,3
– w tym kury nioski	48,0	20,9	27,9	– w
Konie	34,7	2,3	3,0	20,4

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

Analiza wskazuje, że udział gospodarstw utrzymujących podstawowe zwierzęta gospodarskie w zbiorowości gospodarstw drobnych ze względu na specyfikę struktury tej grupy gospodarstw jest znacząco mniejszy niż w grupie do 5 ha UR i większy niż w grupie do 4 SO. Można szacować⁸, że udział gospodarstw drobnych, w pogłowie ważniejszych zwierząt (z punktu widzenia produkcji żywności) wynosi około: bydło – 3,5%, krowy – 4%, trzoda – 2,5%, owce – 20%, drób kurzy – 6%, w tym brojlery – 1%, a kury nioski – 14%. Natomiast gospodarstwa te, według tych szacunków, mają znacznie większy udział w pogłowie pozostałych zwierząt, a więc: kóz – 45%, królików – 65%, koni – 25%, gęsi – 25%, kaczek – 35%, a także pni pszczoł – ponad 50%.

⁸ Oprócz analizy udziału w gospodarstwach do 5 ha UR i do 4 SO dokonano szacunku udziału gospodarstw drobnych na zasadzie wydzielenia z grupy gospodarstw do 5 ha UR gospodarstw specjalistycznych, a więc na przykład utrzymujących przynajmniej 10 krów, 50 sztuk trzody, 100 kur niosek, 500 brojlerów itd.

Wyżej przedstawione szacunki wskazują, że udział gospodarstw drobnych w produkcji rolniczej, a w szczególności zwierzęcej, jest znacząco mniejszy niż udział w powierzchni użytków rolnych. Jeśli uwzględnić jeszcze niski poziom plonów i wydajności jednostkowych zwierząt, to ten udział w wyżywieniu społeczeństwa (wliczając samozaopatrzenie) jest już znikomy.

WYPOSAŻENIE DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W ŚRODKI TRWAŁE ORAZ ZASOBY PRACY I ICH WYKORZYSTANIE

Przedstawiony poziom produkcji rolnej w drobnych gospodarstwach rolnych trudno wytłumaczyć tylko wielkością obszarową tych gospodarstw, a więc wielkością podstawowego czynnika produkcji, jakim jest ziemia rolna. Należy przeanalizować więc wyposażenie tych gospodarstw w środki trwałe i zasoby pracy.

Wypożyczenie w środki trwałe i ich wykorzystanie

W dyspozycji drobnych gospodarstw rolnych, biorąc pod uwagę powierzchnię posiadanych użytków rolnych, znajduje się stosunkowo duża część środków trwałych naszego rolnictwa. Można tu wskazać, że w 2010 roku w grupie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą co drugie gospodarstwo do 5 ha UR posiadało ciągnik, co stanowiło około 31% ogółu ciągników. Na jeden ciągnik w tych gospodarstwach przypadało 5,2 ha UR w dobrej kulturze, podczas gdy w pozostałych gospodarstwach – 18,1 ha. Także liczba posiadanych przez analizowane gospodarstwa maszyn do uprawy użytków rolnych i zbioru plonów jest znacząca. W 2010 roku w ich dyspozycji było 28% (121,5 tys.) ogółu agregatów uprawowych, a na 1 agregat przypadało 5 ha zasiewów, podczas gdy w gospodarstwach pozostałych – 15,3 ha. Oczywiście tylko niewielka część analizowanych gospodarstw posiadała wysokowydajne maszyny przystosowane do obróbki dużych arealów zasiewów. Na przykład w 2010 roku kombajny zbożowe posiadało tylko 6,8%, a kombajny ziemniaczane – 7,8% tych gospodarstw. Posiadanie takich maszyn w gospodarstwach drobnych jest jednak celowe tylko w wypadku świadczenia usług tymi maszynami. Przy mniejszych plantacjach wystarczające są prostsze maszyny, jak kosiarki czy kopaczki ciągnikowe, a takie maszyny posiadało już odpowiednio 25 i 33% tych gospodarstw. W rezultacie na maszynę do zbioru zbóż w gospodarstwach do 5 ha UR przypadało 7 ha zasiewów zbóż, a na maszynę do zbioru ziemniaków, w związku z gwałtownym ograniczeniem ich uprawy, tylko 0,8 ha zasiewów ziemniaków.

Gospodarstwa drobne są także stosunkowo dobrze wyposażone w budynki gospodarcze. Można to przedstawić na podstawie wyposażenia gospodarstw 1–5 ha (dla gospodarstw do 1 ha brak jest danych). W zbiorowości tej obory posiadało 49% gospodarstw, a chlewnie – prawie 19%. Jednak tylko 37% posiadanych obór i 28% chlewni było wykorzystywanych do chowu odpowiednio bydła i trzody. W gospodarstwach większych (ponad 5 ha) udział gospodarstw posiadających obory i chlewnie był większy (odpowiednio 71 i 42%). W gospodarstwach tych

także wykorzystanie obór i chlewni było zdecydowanie większe (odpowiednio 78 i 98% gospodarstw).

Wyżej przedstawione dane wskazują, że wykorzystanie w gospodarstwach bardzo małych obszarowo ciągników, maszyn rolniczych oraz budynków gospodarczych jest niewielkie, znacznie mniejsze niż w gospodarstwach pozostałych. Można przyjąć, że poziom tego wykorzystania w gospodarstwach drobnych jest zasadniczo taki sam, gdyż w grupie gospodarstw, które przekraczają górny próg ekonomiczny, a więc 4 SO, jest ich tylko 9%, a ich udział w powierzchni zasiewów i chowie zwierząt gospodarskich, poza drobiem, jest niewielki (np. wśród gospodarstw utrzymujących bydło 2%, a trzodę 1,4%). Oczywiście przy tej ocenie należy wziąć pod uwagę, że w analizowanych gospodarstwach ciągniki, maszyny i budynki są z reguły starsze, mniej nowoczesne, bardziej wyeksploatowane itd.

Posiadane zasoby pracy i ich wykorzystanie

Bardzo ważnym czynnikiem rozwoju takich gospodarstw jest wielkość i jakość zasobów pracy, a w szczególności przedsiębiorczość użytkowników tych gospodarstw. Jednak najważniejszym czynnikiem jest to, czy użytkownicy ci chcą angażować się w rozwój swoich gospodarstw i czy dostrzegają takie możliwości. Sytuacja w tym zakresie jest jednak niekorzystna (tabela 7).

TABELA 7. Struktura użytkowników gospodarstw rolnych do 5 ha UR według płci i wieku na tle użytkowników ogółu gospodarstw rolnych i gospodarstw 20–30 ha UR [%]

TABLE 7. Comparison of age and sex structure of farmers of agricultural holdings up to 5 ha UAA, total holdings and holding of 20–30 ha UAA

Użytkownicy	Ogółem		Grupy obszarowe [ha UR]					
			do 1		1 do 5		20 do 30	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Mężczyźni	69,9	65,7	59,0	47,4	62,9	42,2	91,7	88,3
Kobiety	30,1	34,3	41,0	52,6	37,1	57,8	8,3	11,7
W wieku 55–64 lat	14,6	20,9	18,9	25,1	16,8	22,8	7,7	15,7
W wieku 65 lat i więcej	14,8	10,9	26,1	20,9	19,8	15,2	1,8	1,5

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Pracujący w gospodarstwach...* [2012].

Większość użytkowników gospodarstw małych obszarowo nie widzi perspektyw rozwojowych swoich gospodarstw i poszukuje możliwości trwałego uzyskania dochodów spoza gospodarstwa rolnego, przy tym przede wszystkim z pracy najemnej, a nie z działalności pozarolniczej z wykorzystaniem bazy gospodarstwa [Halamska 2011]. Sytuacja ta dotyczy przede wszystkim mężczyzn. W rezultacie udział kobiet w strukturze użytkowników gospodarstwa wyraźnie się zwiększa. W latach 2002–2010 udział ten w grupie gospodarstw do 1 ha wzrósł z 41% do prawie 53%, a w grupie 1–5 ha – z 37 do 58%. W pozostałych gospodarstwach udział ten się zwiększa, ale jest wciąż stosunkowo mały. Na przykład w grupie 20–30 ha zwiększył się z 8% do niecałych 12%. Wśród użytkowników gospodarstw drobnych jest także duży, znacznie większy niż wśród pozostałych osób w wieku 55 lat i więcej i 65 lat i więcej. W 2010 roku udział ten wynosił w grupie gospodarstw do

1 ha odpowiednio 25 i 21%, a w grupie 1–5 ha – 23 i 15%, podczas gdy w grupie 20–30 ha – niecałe 15,7 i 1,5%.

To że użytkownicy drobnych gospodarstw rolnych ukierunkowują się raczej na pracę poza gospodarstwem rolnym, a przede wszystkim na pracę najemną, widoczne jest w poziomie i strukturze ich wykształcenia. Przede wszystkim należy wskazać, że chociaż poziom ich wykształcenia ogólnego jest nawet nieco wyższy, to rolniczego znacząco niższy niż użytkowników gospodarstw pozostałych.

Sytuacja, w której większość użytkowników drobnych gospodarstw nie widzi perspektyw funkcjonowania swoich gospodarstw (w sensie produkcyjno-ekonomicznym) i szuka możliwości realizacji zawodowej poza gospodarstwem, skutkuje znaczącym obniżeniem ich zaangażowania w pracę w gospodarstwie (tabela 8). W latach 2002–2010 wykazana liczba użytkowników niepracujących w swoich gospodarstwach w grupie gospodarstw do 1 ha UR wzrosła z 0,7 do 3,1%, a w grupie gospodarstw 1–5 ha – z 0,5 do 1,8%. W okresie tym udział pracy użytkowników w zasobach pracy rodzinnej w przeliczeniu na AWU zmniejszył się w gospodarstwach do 1 ha z 65 do 54%, a w gospodarstwach 1–5 ha z 57 do 51%, podczas gdy w gospodarstwach średnich pozostał na niezmiennym poziomie.

TABELA 8. Zmiany w strukturze rodzinnej siły roboczej (w przeliczeniu na AWU) w gospodarstwach bardzo małych obszarowo na tle ogółu gospodarstw i gospodarstw średnich obszarowo w 2002 i 2010 roku [%]

TABLE 8. Changes in the structure of family work in AWU equivalent, on very small holdings, in comparison to total and medium size holdings in 2002 and 2010 [%]

Członkowie rodziny	Rok	Ogółem	Grupy obszarowe [ha UR]					
			do 1	1–2	2–3	3–5	1–5	20–30
Użytkownicy	2002	54,5	64,9	59,3	56,6	54,9	56,6	48,8
	2010	50,9	54,3	51,6	50,7	50,6	50,9	48,5
Współmałżonkowie	2002	28,0	25,7	26,4	25,9	26,2	26,2	31,9
	2010	28,4	27,0	27,3	26,8	27,0	27,0	31,4
Pozostali	2002	17,5	9,4	14,3	17,4	18,9	17,2	19,3
	2010	20,7	18,6	21,1	22,4	22,4	22,0	20,0

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Pracujący w gospodarstwach...* [2012].

ZNACZENIE DOCHODÓW Z DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ W DOCHODACH GOSPODARSTW DOMOWYCH Z UŻYTKOWNIKIEM DROBNEGO GOSPODARSTWA ROLNEGO

W rezultacie wyżej przedstawionej sytuacji w zdecydowanej większości gospodarstw domowych z użytkownikami gospodarstw rolnych źródłem utrzymania nie są dochody z działalności rolniczej, a przede wszystkim dochody z pracy najemnej, emerytur i rent i działalności pozarolniczej (tabela 9).

W latach 2002–2010 w gospodarstwach z działalnością rolniczą zdecydowanie zwiększył się udział gospodarstw z dochodami z działalności pozarolniczej (z około 12 do 21%) i z pracy najemnej (z 48 do 53%), natomiast zmalał z emerytur i rent (z 60 do 40%), z innych źródeł niezarobkowych (z 10 do 8%) i z działalności rol

TABELA 9. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, w których wystąpiły określone dochody z działalnością rolniczą w 2002 i 2010 roku [%]

TABLE 9. Agricultural households economy – certain types of income in the % of total number of households with agricultural activity in 2002 and 2010

Wykaz działalności	Rok	Gospodarstwa rolne				
		małe ^a		ogółem	średnie ^b	
		A	B		A	B
Działalność rolnicza	2002	·	95,6	98,5	·	99,8
	2010	·	90,4	93,7	·	99,7
Działalność pozarolnicza	2002	12,3	12,1	11,8	9,6	10,9
	2010	21,8	21,2	19,7	12,4	14,8
Praca najemna	2002	47,9	48,0	42,1	22,6	19,4
	2010	53,8	53,4	47,7	22,5	25,4
Emerytury i renty	2002	60,3	60,1	57,5	49,1	48,4
	2010	39,5	39,9	33,1	14,2	14,6
Inne źródła niezarobkowych	2002	10,0	10,0	8,2	3,8	3,6
	2010	7,8	7,8	6,9	3,7	3,9

^a A – w 2002 r. do 2 ESU, a w 2004 r. do 4 SO; B – w 2002 i 2010 r. do 5 ha UR.

^b A – w 2002 r. 8–12 ESU, a w 2004 r. 25–50 SO; B – w 2002 i 2010 r. 20–30 ha.

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

niczej (z 96 do 90%)⁹, mimo wprowadzenia dopłat bezpośrednich i uzyskiwania dochodów z tej działalności, nawet bez produkcji rolniczej.

Znaczące ograniczenie w latach 2002–2010 produkcji rolniczej, w sytuacji wprowadzenia od 2004 roku dopłat bezpośrednich, nie spowodowało znaczącego zmniejszenia udziału gospodarstw domowych, w których dochody z działalności rolniczej stanowią więcej niż 50% ogółu dochodów. Można stwierdzić, że udział takich gospodarstw w 2010 roku w grupie gospodarstw małych obszarowo wynosił około 10%, a małych ekonomicznie – około 9% (tabela 10). Natomiast w okresie tym w obu analizowanych grupach wyraźnie zwiększył się udział takich gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodzi z działalności pozarolniczej (z 5 do 11%) i z pracy najemnej (z 31 do 39%), a wyraźnie zmniejszył się z takimi dochodami z emerytur i rent (z 39 do 28%). Można więc stwierdzić, że wśród gospodarstw domowych związanych z analizowanymi gospodarstwami rolnymi dominują już gospodarstwa utrzymujące się z pracy najemnej, ale wciąż jeszcze znacząca, chociaż szybko malejąca część tych gospodarstw utrzymuje się przede wszystkim z emerytur i rent. Oczywiście znaczna część gospodarstw domowych, zarówno tych pierwszych, jak i tych drugich, ma także, poza dochodami z działalności rolniczej, dochody z innych źródeł. Wśród ogółu gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z pracy najemnej 12% posiada dochody z emerytur i rent, 9% – z działalności pozarolniczej, prawie 3% – z innych niezarobkowych źródeł, a wśród utrzymujących się z emerytur i rent z pracy najemnej – 21%, z działalności pozarolniczej – 10% i z innych niezarobkowych źródeł – 2%.

⁹ Oczywiście są to raczej przychody niż rzeczywiste dochody (przychody minus koszty ich uzyskania). To pojęcie bliższe jest kategorii dochód rolniczy (przychody minus koszty bezpośrednie).

TABELA 10. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego prowadzącego działalność rolniczą o dochodach z określonych rodzajów przekraczających 50% ogółu dochodów tych gospodarstw [%]

TABLE 10. Households economy were 50% of income is generated by agriculture, in the % of total number of such households

Rodzaj dochodów	Rok	Gospodarstwa rolne				
		bardzo małe ^a		ogółem	średnie ^b	
		A	B		A	B
Działalność rolnicza	2002	9,4	10,6	28,0	85,6	87,4
	2010	8,7	10,4	27,6	88,3	82,7
Praca najemna	2002	31,7	31,4	24,4	3,1	2,6
	2010	39,9	38,8	31,1	3,1	5,2
Działalność pozarolnicza	2002	5,4	5,1	4,3	1,2	1,9
	2010	11,8	11,2	9,5	2,3	3,7
Emerytury i renty	2002	39,2	38,4	29,2	2,3	2,2
	2010	27,9	27,6	19,7	0,8	1,1
Inne niezarobkowe źródła	2002	3,2	3,1	2,2	0,1	0,1
	2010	4,3	4,2	3,1	0,4	0,5
Praca najemna i działalność rolnicza	2002	4,4	4,5	4,8	3,3	2,2
	2010	4,3	2,5	2,6	1,0	1,4

^a A – w 2002 r. do 2 ESU, a w 2004 r. do 4 SO; B – w 2002 i 2010 r. do 5 ha UR.

^b A – w 2002 r. 8–12 ESU, a w 2004 r. 25–50 SO; B – w 2002 i 2010 r. 20–30 ha

Źródło: *Systematyka i charakterystyka...* [2003], *Charakterystyka gospodarstw...* [2012].

Jeśli wyżej przedstawione dane odnieść do całej zbiorowości gospodarstw drobnych (prowadzących i nieprowadzących działalności rolniczej), to można stwierdzić, że w latach 2002–2010 ogólna liczba drobnych gospodarstw rolnych uzyskujących dochody z działalności rolniczej zmniejszyła się, ale udział takich gospodarstw w ich ogólnej liczbie nieco wzrósł. Dotyczy to zasadniczo tylko gospodarstw 1 ha UR i więcej, a więc gospodarstw objętych dopłatami bezpośrednimi. Wzrost udziału gospodarstw otrzymujących dochody z działalności rolniczej był znacznie większy niż udziałów gospodarstw uzyskujących dochody z produkcji rolniczej. Wynika to z tego, że część gospodarstw tylko utrzymuje UR w dobrej kulturze (jest to warunek otrzymania dopłat bezpośrednich), a nie prowadzi produkcji rolniczej, oraz z faktu, że w niewielkiej części gospodarstw wykazujących produkcję rolniczą jej wielkość (w 2002 roku w ESU, a w 2010 roku w SO) jest zerowa.

W latach 2002–2010 w gospodarstwach domowych związanych z gospodarstwami małymi obszarowo (do 5 ha UR) udział gospodarstw, w których dochody z działalności rolniczej stanowią główne źródło utrzymania, nawet nieznacznie wzrósł. Stało się tak mimo znacznego ograniczenia produkcji rolniczej. Jest to, jak podkreślano już wyżej, efekt dopłat bezpośrednich. Tendencja ta oczywiście dotyczy tylko gospodarstw o obszarze 1 ha UR i więcej. Jednak udział ten jest niewielki i wynosi niecałe 8%. W gospodarstwach do 1 ha UR – tylko 2,2%, a w gospodarstwach 1 do 5 ha – 12,6% (od 7% w gospodarstwach 1–2 ha do 20% w gospodarstwach 3–5 ha), podczas gdy na przykład w gospodarstwach 20 do 30 ha – 82,5%. Natomiast w gospodarstwach domowych związanych z gospodarstwem rolnym o wielkości

ekonomicznej do 4 SO udział gospodarstw, w których dochody z działalności rolniczej stanowią ponad 50% wynosił 6,6% ogółu gospodarstw i 8,7% gospodarstw z działalnością rolniczą.

Na podstawie wyżej przedstawionych danych można szacować, że w gospodarstwach domowych związanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi udział gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej wynosi około 6–6,5% – od około 1–1,5% w gospodarstwach do 1 ha do około 15–16% w gospodarstwach 3–5 ha. W większości jest to możliwe w warunkach nieodtworzenia majątku trwałego i przy nieliczeniu się z problemem niskiej opłaty pracy własnej. Analiza danych FADN wskazuje, że osiągnięcie rzeczywistego dochodu z działalności rolniczej, pozwalającego na uzyskanie godziwej opłaty pracy własnej i na odtworzenie środków trwałych, nawet bez uzyskania odpowiedniego zwrotu na zaangażowanym kapitale i nadwyżki na rozwój gospodarstwa, w gospodarstwach bardzo małych ekonomicznie, jakimi są gospodarstwa drobne, jest prawie niemożliwe do osiągnięcia. W aktualnych uwarunkowaniach gospodarstwami w pełni dochodowymi są zasadniczo gospodarstwa powyżej 16 ESU (50 SO) [Dzun 2012].

ROLA DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W REALIZACJI STRATEGII ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU ROLNICTWA

Wyżej przedstawiona analiza wskazuje, że drobne gospodarstwa, stanowiące zdecydowaną większość gospodarstw bardzo małych obszarowo, z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju nie spełniają podstawowego wymogu, jakim jest wnoszenie adekwatnego do posiadanego obszaru użytków rolnych i pozostałych środków produkcji wkładu w zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa. W gospodarstwach tych wyraźnie widoczna jest tendencja do ograniczania poziomu produkcji rolniczej, co uwidacznia się spadkiem i tak już niskiej intensywności produkcji roślinnej i ograniczaniem produkcji zwierzęcej. Gospodarstwa te zapewniają więc coraz mniej rzeczywistych miejsc pracy, co zwiększa dodatkowo nacisk na coraz trudniejszy rynek pracy. W konsekwencji dochody z produkcji rolniczej w budżetach gospodarstw powiązanych z takimi gospodarstwami stanowią coraz mniejszy udział. Odsetek gospodarstw domowych, w których dochody z produkcji rolniczej stanowią podstawę utrzymania rodziny, jest już niewielki i będzie się zmniejszał.

W tej sytuacji szczególnie uważnie należy przyjrzeć się realizacji przez tego typu gospodarstwa kolejnych aspektów zrównoważonego rozwoju (zachowanie dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich, a przede wszystkim zrównoważenie środowiskowe). Jeśli chodzi o aspekt dziedzictwa kulturowego, to ze względu na to, że w gospodarstwach tych produkcja rolnicza jakby schodzi na dalszy plan, a użytkownicy tych gospodarstw są w większości zaabsorbowani pracą poza gospodarstwem, najczęściej w miastach, trudno tu byłoby doszukiwać się kultywowania wiejskiego trybu życia i etosu pracy rolnika. Użytkownicy tych gospodarstw i ich rodziny nie żyją z gospodarstwa rolnego (z produkcji rolnej), a „żyją przy gospodarstwie” [Halamska 2011]. W wielu wypadkach nie są to już gospodarstwa rolne, a raczej „gospodarstwa pomocnicze” nastawione nie na realizację produkcji rolnej,

a na uzyskanie korzyści związanych z samym posiadaniem ziemi rolnej dającej status rolnika indywidualnego, niezależnie od tego, czy na tej ziemi prowadzi się produkcję, czy nie.

Więszym problemem jest ocena działalności drobnych gospodarstw rolnych pod względem oddziaływania na środowisko. Z punktu widzenia realizacji przez rolnictwo podstawowego zadania, jakim jest wyżywienie społeczeństwa w dłuższej perspektywie czasu, szczególną uwagę powinno się zwrócić na utrzymanie potencjału produkcyjnego gleb. Z przeprowadzonych wcześniej analiz wynika wyraźnie, że drobne gospodarstwa rolne słabo spełniają to zadanie. Można tu wskazać na takie wskaźniki obrazujące oddziaływanie drobnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą, jak:

- coraz bardziej niekorzystną strukturę produkcji rolnej, coraz mniejszy udział produkcji zwierzęcej, a w szczególności coraz mniejsze zainteresowanie chowem bydła i trzody, coraz większy udział gospodarstw tylko z produkcją roślinną,
- niekorzystną strukturę zasiewów, brak przemienności upraw, coraz większą dominację uprawy zbóż,
- minimalne stosowanie poplonów jarych i ozimych, niewielkie pokrycie gruntów ornych roślinnością w okresie zimowym,
- minimalne nawożenie mineralne i obornikiem,
- mniej niż minimalne wapnowanie gleb,
- bardzo mały udział gospodarstw utrzymujących zwierzęta wypasowe.

Pod względem tych wskaźników drobne gospodarstwa rolne negatywnie prezentują się na tle gospodarstw średnich i większych obszarowo. Wszystkie te czynniki nie sprzyjają utrzymaniu żyzności gleb, a raczej prowadzą do degradacji nie tylko gruntów ornych, ale także pastwisk i łąk. Oczywiście rezygnacja z produkcji rolniczej i tak duża ekstensyfikacja tej produkcji prowadzą do zmniejszenia zanieczyszczenia środowiska, a w szczególności wód i powietrza. Ale nie taki kierunek ochrony środowiska powinno się chyba popierać.

Podsumowując, można stwierdzić, że nie odkrywa się tu nic nowego. Realizowane badania nad rolnictwem zrównoważonym wyraźnie dowodzą, że utożsamianie produkcji bezpiecznej dla środowiska z produkcją niskotowarową i niskodochodową jest niezasadne [Zegar 2009, Wrzaszcz 2012]. Na niezasadność utożsamiania gospodarstw rolnych z produkcją bezpieczną dla środowiska i zdrową żywnością wskazują także dane dotyczące gospodarstw ekologicznych i realizujących program rolno-środowiskowy. Udział tego typu gospodarstw w grupie gospodarstw małych obszarowo jest szczątkowy, znacząco mniejszy niż w średnich i większych obszarowo.

Należy jeszcze podkreślić, że bardzo duże rozdrobnienie obszarowe gospodarstw rolnych, dodatkowo przy dużej szachownicy gruntów, zdecydowanie utrudnia poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Użytki rolne z likwidujących się lub zaprzestających produkcji rolniczej drobnych gospodarstw rolnych tylko w niewielkim stopniu trafiają do obrotu rolnego. Ziemia z tych gospodarstw dzielona jest na dzieci i innych członków rodziny i w większości jest zamieniana na działki rekreacyjne lub budowlane [Musiał 2012]. W latach 2002–2010 w rezultacie zmniejszenia liczby gospodarstw, przede wszystkim małych i średnich obszarowo, powierzchnia UR zmniejszyła się odpowiednio: o 1243 tys. ha

(715 tys. w gospodarstwach do 5 ha UR i 528 tys. ha w gospodarstwach 5–10 ha) oraz o 624 tys. ha (w gospodarstwach 10–30 ha), natomiast w gospodarstwach dużych obszarowo nastąpił wzrost powierzchni UR tylko o 670 tys. ha (w części także w formie przepływu z sektora publicznego). Z użytkowania w gospodarstwach rolnych w tych latach ubyło więc 1198 tys. ha UR. W sumie w latach 1990–2012 powierzchnia UR w gospodarstwach rolnych zmniejszyła się z 18,54 do 15,50 mln ha, a więc o ponad 3 mln ha [Dzun 2012].

ZAKOŃCZENIE

Na koniec można postawić pytanie: jakie czynniki powodują, że po pierwsze – drobne gospodarstwa rolne prawie w 100% nieżywotne ekonomicznie, charakteryzujące się bardzo niskim poziomem społecznego i środowiskowego zrównoważenia, a więc w niewielkim stopniu realizujące pozaprodukcyjne funkcje gospodarstw rolnych, są tak bardzo żywotne, że ich bardzo duży udział w strukturze ogółu gospodarstw prawie się nie zmniejsza, i po drugie – dlaczego ziemia rolna z likwidujących się lub wygaszających produkcję rolną drobnych gospodarstw rolnych nie trafia do pozostałych gospodarstw rolnych, a w rezultacie powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach rolnych gwałtownie się kurczy.

Wydaje się, że podstawową przyczyną tego jest niedopasowana do aktualnego systemu społeczno-gospodarczego definicja gospodarstwa rolnego i zasadniczo odmienne traktowanie gospodarstw rolnych w porównaniu z pozostałymi jednostkami gospodarczymi. Nastąpiło wyraźne rozerwanie więzi między prawami i obowiązkami gospodarstwa rolnego. Znaczna część gospodarstw skrzętnie korzysta z praw przysługujących gospodarstwom rolnym, nie realizując żadnych obowiązków. Szczególnie dotyczy to gospodarstw drobnych. Zachęca do tego realizowana polityka rolna. Znaczna część różnego rodzaju przywilejów (ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, ulgi podatkowe, przywileje budowlane, dopłaty itd.) stworzonych dla gospodarstw rolnych przysługuje z tytułu posiadania przede wszystkim ziemi rolnej, a nie z tytułu realizacji konkretnych obowiązków (produkcji rolniczej, tworzenia lub utrzymania miejsc pracy, utrzymania użytków rolnych w dobrej kulturze, ochrona środowiska itp.). Dodatkowym czynnikiem jest to, że podatek rolny jest niewielki, niedostosowany do aktualnej sytuacji i zasadniczo nie spełnia swoich zadań. Sprzyja to wszystko znanemu powszechnie tworzeniu przez pracujących w innych zawodach gospodarstw rolnych „wirtualnych” umożliwiających korzystanie z przywilejów bycia „rolnikiem indywidualnym”.

Wszystko to nie przeczy konieczności pomocy państwa rzeczywistym gospodarstwom rolnym, a szczególnie gospodarstwom drobnym, niskotowarowym, w ich restrukturyzacji w kierunku zapewnienia pełnego zatrudnienia przynajmniej użytkownikowi i uzyskania odpowiedniego dochodu z pracy w gospodarstwie. Przykładem takiej polityki jest Plan Mansholta z końca 1968 roku, którego realizacja znacząco przyczyniła się do poprawy struktury agrarnej w krajach go stosujących, a w rezultacie stworzyła podstawy do dynamicznego rozwoju rolnictwa.

Przed wszystkim musi być precyzyjnie sformułowana definicja gospodarstwa rolnego. Z przywilejów przysługujących gospodarstwom rolnym powinni korzystać

tylko producenci rolni realizujący produkcję na poziomie zapewniającym pracę przynajmniej 1 osobie pełnozatrudnionej. W okresie przejściowym mogłyby to być także gospodarstwa, które przedstawia realny plan dojścia do takiego poziomu produkcji w ciągu 3–5 lat. Korzystanie gospodarstw rolnych z pomocy państwa powinno wiązać się także z jasno sprecyzowanymi obowiązkami pozaprodukcyjnymi.

Pewne wątki z tej problematyki były i są poruszane w publikacjach naukowych, w tym także na łamach kwartalnika „Wieś i Rolnictwo” [Józwiak 2005, 2006, Dzun i Józwiak 2009]. Problem ten jednak ze względu na uwarunkowania społeczno-polityczne wymaga bardzo szerokiej i pogłębionej dyskusji. Jednak odwołanie jego realizacji może okazać się bardzo bolesne i kosztowne, szczególnie gdy skończy się lub zostanie znacząco ograniczone finansowanie dotychczasowej polityki rolnej z budżetu UE. Polityka rolna nie może i nie powinna hamować ewolucji gospodarstw rodzinnych. Gospodarstwa rodzinne mogą dobrze realizować wszystkie cele i zadania stojące przed rolnictwem zrównoważonym, jeśli w sektorze tym zachodzą będą nieuchronne i obiektywne procesy specjalizacji i koncentracji produkcji [Zegar 2012].

BIBLIOGRAFIA

- Dzun W., 2004: *Gospodarstwa rolne w procesie transformacji systemowej (lata 1990–2002)*. „Wieś i Rolnictwo” 1.
- Dzun W., 2011: *Zmiany strukturalne w rolnictwie polskim*. W: *Rozwój obszarów wiejskich Polsce. Diagnozy, strategię, koncepcję polityki*. Red. I. Nurzyńska, M. Drygas. IRWiR PAN, Warszawa.
- Dzun W., 2012a: *Zmiany skali wykorzystania zasobów gruntów rolnych w Polsce w procesie zmian systemowych i integracji z Unią Europejską*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1.
- Dzun W., 2012b: *Gospodarstwa rolne po wejściu Polski do UE. Analiza zmian strukturalnych na tle lat poprzednich*. W: *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej i rolnictwa*. Red. M. Drygas, K. Zawalińska. IRWiR PAN, Warszawa.
- Dzun W., Józwiak W., 2008: *Farms in Poland Before and After the EU Accession*. In: *Farms in Central and Eastern Europe – Today and Tomorrow*. Institute of Agricultural and Food Economics – National Research Institute, Warsaw.
- Dzun W., Józwiak W., 2009: *Problemy poprawy struktury gospodarstw rolnych*. „Wieś i Rolnictwo” 2.
- Halamska M., 2011: *Drobne gospodarstwa rolne i ich właściciele na polskiej wsi. Refleksje socjologiczne*. „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska XXXVI”, 2.
- Józwiak W., 2005: *Potrzebna jest rewizja pojęcia „gospodarstwo rolne” oraz związanych z nim praw i obowiązków*. „Wieś i Rolnictwo” 2.
- Józwiak W., 2006: *Funkcjonowanie i role społeczne najmniejszych gospodarstw rolnych*. „Wieś i Rolnictwo” 2.
- Musiał W., 2012: *Kulturowe i ekonomiczne przesłanki odlogowania ziemi w regionach rozdrobnionych agrarnie*. W: *Gospodarstwa małotowarowe przed nowym okresem planistyczno-rozliczeniowym Unii Europejskiej*. Red. A. Skarżyńska. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Począta W., 2009: *Wpływ integracji na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa*. W: *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej*. Red. R. Urban. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Wrzaszcz W., 2012: *Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie danych FADN)*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Zagórski M., 2011: *WPR 2013 „Plus” – przyszłość drobnych gospodarstw*. „Wieś i Rolnictwo” 3.

Zegar J.S., 2009: *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Zegar J.S., 2012: *Gospodarstwa rodzinne wobec wyzwań żywienia i ochrony środowiska – ujęcie globalne*. „Wies i Rolnictwo” 4.

Ważniejsze materiały statystyczne wykorzystane w opracowaniu

Cele produkcji w gospodarstwach rolnych, PSR 2002, 2004. GUS, Warszawa.

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2010 r., PSR 2010, 2012. GUS, Warszawa.

Gospodarstwa rolne – grupy obszarowe a kierunki produkcji, PSR 2002, 2005. GUS, Warszawa.

Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, PSR 2002, 2004. GUS, Warszawa.

Pracujący w gospodarstwach rolnych PSR 2010, 2012. GUS, Warszawa.

Przemiany agrarne, PSR 2002, 1997. GUS, Olsztyn.

Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych 2002, 2003. GUS, Warszawa.

Środki produkcji w rolnictwie, PSR 2010, 2012. GUS, Warszawa.

Uprawy rolne i wybrane elementy produkcji roślinnej, PSR 2010, 2011. GUS, Warszawa.

Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich, PSR 2002, 2003. GUS, Warszawa.

Użytkowanie gruntów, PSR 2010, 2011. GUS, Warszawa.

Wybrane cechy charakteryzujące zmiany w gospodarstwach rolnych, PSR 2002, 2004. GUS, Olsztyn.

Zwierzęta gospodarskie i wybrane elementy metod produkcji zwierzęcej, PSR 2010, 2011. GUS, Warszawa.

POLISH AGRICULTURES' SMALL FARMS. AN EFFORT TO DEFINE THIS CATEGORY AND ITS CHARACTERISTICS

Abstract. The papers presents a definition small farms found in the Polish agricultural sector, measuring their size and character against balanced agricultural goals. The sector comprises, according to the 2010 agricultural census, some 1.4 million farms under 5 ha and with a economic size of 4 standard output (SO) or less. This represents 63% of private agricultural holdings in Poland. Although the number of these holdings is diminishing, their share is still very high. Analysis of this group has shown, that majority of these small agricultural holdings do not meet the principal criteria for the balanced development of agriculture, which is to contribute to national food needs in accordance with their area and the size of their production base. Clearly visible is a tendency to decrease an already low level of plant production and resign from animal production on such holdings. As a consequence they are providing fewer real work places, and the share of income from agricultural production in their total income is decreasing. These holdings are characterized also by being low balance with the environment. Primarily they are not sustaining soil productivity. Analysis clearly indicates a cautious approach towards support for small holdings. State help should be linked with clearly defined production and non-production obligations. Such support cannot hamper progress of family farms in terms of area structure, production and economic strength.

Key words: small agricultural holdings, very small area holdings, very small economic strength holdings, self-supply holdings, agricultural production means, agricultural production in small holdings, users of small holdings, balanced agriculture